

Ivo Paić

O subjekt~objekt odnosu u socijalističkom procesu

U prilog suvremenom razumijevanju subjekt-objekt odnosa u socijalističkom društvenom procesu pokušat ću tek u glavnim crtama problematizirati:

dio otpora suvremenom razumijevanju i istraživanju tog odnosa;

bit pitanja o subjekt-objekt odnosu u socijalističkom procesu;

značenje kritike povijesno neprimjerene »slike socijalizma« i subjekta kao vlasnika »apsolutnog znanja«;

značenje prave i krive kritike Marxa za suvremeno poticanje i razvijanje socijalističkog procesa.

Početna tvrdnja podrazumijeva sud: suvremeno razumijevanje pitanja o subjekt-objekt odnosu u socijalističkom procesu nije riješena zadaća. Mislim da se ona i ne može riješiti. Ta se zadaća *mora stalno rješavati*. Njeno neprekidno rješavanje uvjet je suvremenog osvještavanja subjekta o prostoru svojih ciljeva i svoje prakse: njegova osvještavanja o mogućnostima *proizvođenja* socijalističkog procesa, procesa revolucije. Ako je doista tako, onda su već unaprijed (objektivno) određene granice mogućih odgo-

vora ovog saopćenja. Pored toga, želim istaknuti — moje cjelokupno izlaganje nastoji ostati samo u okvirima danas dragocjene pretpostavke: razumijevanje i istraživanje subjekt-objekt odnosa — ako doista respektiraju povijesnu zbilju — moraju držati otvorenim *pitanja* o socijalističkom procesu i o vlastitim, dijelom neproblemski prihvaćenim, odgovorima o njemu.

Neki otpori suvremenom istraživanju subjekt-objekt odnosa u socijalističkom društvenom procesu

Istraživanje je, između ostalog, proces savladavanja otpora različite vrste. Istraživanje i razumijevanje subjekt-objekt odnosa u socijalističkom procesu nije izuzetak. Njemu se na specifičan način opiru praksa i mišljenje:

1) Bogatstvo kretanja — »svjetski proces socijalizma« — opire se nastojanjima »umne totalizacije« ili njegova okivanja *unaprijed* domišljenim pojmovima, definicijama i »općevažećim« teorijskim sistemima.

2) I mišljenje ima svoju tromost. Ono se dijelom priviklo i na upotrebu pojmova prema kojima nerijetko ima veće povjerenje nego prema sadržajima povijesnog procesa.¹ Takvo se mišljenje samouvjerenost drži pojmova. Kao da njihovu misaonu i povijesnu osiguranost ne treba dokazivati. Samouvjerenost se osvećuje mišljenju: izbacuje ga iz bitnog zbivanja. Takvo mišljenje *nije suvremeno*. Ono ne prodire u bit vremena i ne sudjeluje u naporima misaonog i praktičkog oslobađanja *bogatstva* revolucionarnih, socijalističkih mogućnosti.

3) No takvo se mišljenje ne smije naprosto zanemariti, »otpisati«. Točno je da, u službi volje za moći različitih subjekata — kad su pitanja i odgovori već unaprijed zadati — znanost iznevjeruje svoj temeljni poziv. Ona napušta kritički rad ljudskog duha, njegovo traganje za istinom. Ali iznevjerena znanost, u službi političke samovolje, intervenira u život i pomaže *blokiranju* njegovih revolucionarnih mogućnosti. Te mogućnosti i nisu vidljive iz njena ideologiziranog stanovišta.²

4) Upravo svjetski proces socijalizma pogađa mišljenje tamo gdje se ono, u svojoj samouvjerenosti, smatra najjačim. Pogađa ga u njegovim *pitanjima*. Činjenica je da složena povijesna praksa otkriva i znake specifične oskudice. Nasuprot obilju pojmova i

¹ Nije riječ samo o semantičkim zbrkama. Riječ je i o *imperijalizmu* pojmova: jezički izrazi postaju samostalne vrijednosti odvojene od povijesnog sadržaja. Za mišljenje vjerno simbolima, »vjernost socijalizmu« data je odnosom prema simbolima, ne prema životu samom.

² Na primjer: staljinizam je, u komunističkom pokretu, paradigma nastojanja da se poništi kritički rad ljudskog duha, da se život uredi (sredi) po slici sive ideologizirane »znanosti«.

definicija koje »obuhvaćaju« socijalistički proces postoji *oskudica u pitanjima* neopterećenima tromošću mišljenja i inovacijama pod svaku cijenu.

5) Radi razvitka bogatstva socijalističkih procesa potrebno je njegovati svijest o toj oskudici. To je, možda, neodložna zadaća doista suvremenog mišljenja. Tek se poslije jasnog uvida u oskudicu mogu poduzeti odlučniji misaoni koraci. Koraci što vode uvidu u nedovoljnost dijela spoznaja kojima se služimo ili za koje nekritički držimo da nam sasvim dobro služe. Takvoj se neodložnoj zadaći suvremenog razumijevanja subjekt-objekt odnosa u socijalističkom procesu, izgleda, najsnažnije opire jedan način mišljenja: zahvaćeno aktualitetom, tradicionalnim shemama i voljom za moći, ono i dalje živi na *vlastitim ideologijskim tvorevinama*. U svojoj inerciji, te tvorevine gospodare mišljenjem. Zaklanjaju mu uvid u *nove* poticaje zbilje. Vlast proizvoda nad proizvođačem, proizvoda mišljenja nad mišljenjem, specifičan je slučaj i ozbiljan moment ljudskog samootuđenja danas; također, zapreka je na putu ka razumijevanju socijalističkog procesa.

6) Marx je, kao rijetko koji mislilac, pridavao veliko značenje *emancipatorskoj ulozi svijesti*. Potrebi, mogućnosti i sposobnosti mišljenja da učini predmetom vlastite pretpostavke i praktičko djelovanje. Da u kritičkoj i samokritičkoj refleksiji ispita poziciju i djelokrug svoga sudjelovanja u razumijevanju i revolucionarnom mijenjanju života. U protivnom, »objektivna nužnost« se i dalje probija »iza leđa« ljudi, a naknadno prihvaćanje toga što se već objektiviziralo — važno bi kao zadaća čovjeka.³ Marksizam, u dijelu njegovih današnjih orijentacija, nije na razini zadaće mišljenja. Dio marksizma je u vlasti vlastitih pojmova koji — neovisno o zbiljskom kretanju — produžavaju samostalni život. Moment prevlasti proizvoda mišljenja nad mišljenjem naročito je vidljiv u onom dijelu marksizma koji nekritički prihvaća spoznajno-teorijski optimizam, marksizma koji »živi« u uvjerenju da je obračunao s pitanjima, pa je navodno samo riječ o tome da se na »poznata« pitanja stalno daju odgovori. No otpor te vrste nije ukorijenjen samo u dijelu marksizma. Pokazat ću da njega zatičemo i u površnim obračunima s Marxovim »evropocentrizmom«. Površne kritike ispuštaju ono najvažnije. Naime, pitanje o Marxovom *predmetu* i njegovom objektivnom značenju za suvremeno socijalističko mišljenje i djelovanje.

7) Tome u prilog ide još jedna činjenica. Ona se, u marksizmu i kritici marksizma, često zaboravlja. Marxova se zamisao »znatnosti povijesti« danas derivirala u niz interpretacija-orijentacija. Svaka polaže pravo na marksističku autentičnost. To pravo je podržano i realnim moćima. Marksizam — kao misao promjene

³ Tome treba dodati: spoznaja ne ukida svoj predmet, ali se određena predmetnost ne može prevladati na revolucionaran način bez jedinstva mišljenja i djelovanja.

SOCIJALIZAM

svijeta — na različite načine prožima programe subjekata socijalizma. Razlike programa razlike su i interpretacija toga što se u Marxovom djelu smatra najbitnijim. No ponekad se previđa zamjena teza: je li u kritici Marxa riječ o kritici neke od interpretacija ili je na djelu doista kritika Marxa? Zamjena teza također je moment otpora mišljenja. Jedan od otpora pristupa Marxu, njegovu mišljenju i *povijesnom*, suvremenom statusu predmeta Marxovih misli. Posredno, jedan od otpora suvremenom razumijevanju subjekt-objekt odnosa u socijalističkom procesu.

Naznačene teškoće dolaze do izražaja već u nastojanju da se stigne do pitanja o subjekt-objekt odnosu u socijalističkom procesu

Značenje pitanja o subjekt-objekt odnosu u socijalističkom društvenom procesu

Različiti su, čak međusobno oprečni, odgovori na pitanje: što je sadržaj pojma »subjektivne snage socijalizma«? Izvjesno je da u temelju pitanja i odgovora postoje razlike i opreke u povijesnim i aktualnim pretpostavkama mišljenja. U svemu, dakako, nisu na djelu proizvoljnosti. Zato se »nered« u pojmovima ne može dovesti u »red« iz nekakve vanpovijesne istine, pogotovo poništavanjem razlika i opreka za račun prevlasti *jedne* »mjerodavne« misaone i praktične pozicije — koja također iziskuje provjeravanje njena temelja i njena domašaja. Očigledno je (ili bi trebalo biti očigledno) da se pitanja i odgovori moraju *povijesno* relativizirati. Povijesna relativizacija ne oslobađa mišljenje za proizvoljnosti, za relativizam. Relativizam je samo drugi pol tvrdog determinizma. Proizvoljna tolerancija razlika i opreka, kao i unaprijed zadata određenost svega što jest i što će biti — nisu u *mjeri* povijesnog života. Nisu, dakle, ni mjerodavne za suvremeno mišljenje subjektivnih snaga socijalizma.

Ima li, međutim, u cjelokupnom bogatstvu mišljenja i opstojnosti subjektivnih snaga socijalizma nešto što je sasvim izvjesno? Nešto što se ne može dovesti u pitanje? Ne može se dovesti u pitanje temeljna činjenica: nema socijalizma bez subjekta, subjekt ne može razvijati svoj djelatni subjektivitet izvan »proizvođenja socijalizma«⁴. Ta je »općepoznata« činjenica prazna apstrakcija. Međutim, pod kojim uvjetima ona postaje sadržajnom tvrdnjom?

1) Što je to po čemu su subjekt i socijalizam bezuvjetno povezani? Načelno, to je ono *po čemu* i subjekt i socijalizam *povijesno jesu ono što jesu*. Određenije govoreći:

⁴ U izrazu »proizvođenje socijalizma« *proizvođenje* je naglašena riječ. Što jest socijalizam povijesno ovisi o *sadržaju* njegova *proizvođenja*. U tome je bit problema.

(1) Socijalizam je složen, neravnomjeran i protuslovan *proces*.⁵ On postoji kao misaona i praktička kritika, kao ograničavanje, prelamanje i prevladavanje momenata i cjeline građanskog svijeta. Mimo razumijevanja tako *široke* fronte poticanja i razvijanja sadržaja, putova i oblika socijalističkog procesa — ne može se steći cjelovit uvid. Uvid u cjelinu socijalističke temeljne namjere, u odnos momenata i cjeline socijalističkog programa i u bit socijalizacije života.

a) *Građanski svijet*⁶ obuhvaća sve društvene oblike u kojima se međusobna protuslovlja ljudi temelje na razlikama njihova položaja prvenstveno u materijalnoj proizvodnji života. *Kapitalizam*, u okvirima građanskog svijeta («moderno građansko društvo», Marx — Engels), dovodi do kraja takva protuslovlja. Kapital je Supstancija, Apsolut i Subjekt društva. On se tendencijski širi na cjelinu života i prožima ga. Međutim, *povijesno* se ne može staviti znak jednakosti između građanskog svijeta i kapitalizma. Zašto? Što to znači za razumijevanje socijalističkog procesa? Kapital-odnos je prodro u sve regije svijeta. Ali u svim dijelovima svijeta nisu materijalna i duhovna proizvodnja *na izravan način* oblikovane po mjeri kapitala. Na mnogim stranama *istovremeno* postoje eminentno kapitaliska protuslovlja i protuslovlja građanskog svijeta ukorijenjena na pretkapitalističkim proturječnostima života u zajednici.⁷

Odatle postaje razumljiv *prvi* metodički stav: socijalistički proces može otpočeti u *kombinaciji* otpora kapitalu i drugim zatečenim odnosima građanskog svijeta.⁸ Dakle, na djelu može biti

⁵ Razumije se, u funkciji procesa stvaraju se i dinamički sistemi društvene organizacije. Obratno, pak, pretvaranje procesa u funkciju nepromjenjive organizacije društva — blokira sam proces.

⁶ U nedostatku primjerenijeg naziva, ovdje upotrebljavam eminentno evropski izraz «*građansko društvo*». Njime želim označiti sadržaje društvenih protuslovlja karakterističnih za cjelokupnu *klasnu povijest* kakva se razvijala na evropskom tlu. Ali i protuslovlja koja postoje u društvima koja nisu prešla *takav* put, protuslovlja u kojima se prožimaju pretkapitalistički i nerazvijeni kapitalistički antagonizmi. Uostalom, «čista» ekonomijska formacija društva jest teorijska apstrakcija. U zbilji je tako da u pojedinim društvima istovremeno postoje i različiti odnosi proizvodnje.

⁷ Jednostrano je i za razumijevanje situacije štetno minimiziranje postojanja klasnih razlika (na primjer, u nekim zemljama Afrike). Također su situaciji neprimjerene tvrdnje o «narodu» i «naciji» — *kao takvima* — koji mogu iznijeti *radikalan* socijalistički preobražaj samo oslobađanjem od kolonijalizma. «Narod» je — i u industrijski najzaostalijim zemljama — sadržajna apstrakcija. I tu su na djelu klasna protuslovlja. Posve *empirijski*, ona se zaoštravaju koliko socijalistički proces dopijeva u točke produbljenije praktičke kritike građanskog svijeta. U radu i proizvodnji prvenstveno.

⁸ «Od osvajanja svenarodne političke vlasti 1949. nastavili smo antifeudalnom agrarnom reformom, a odmah posle nje pokretom za poljoprivrednu kooperaciju do socijalističkog preobražaja privatne industrije, trgovine i zanatstva» (Mao Ce Tung, *Neprekidna revolucija*, «Marksizam u svetu», br. 9—10/1978, «Komunist», Beograd).

simultano ograničavanje, prelamanje i nastojanje prevladavanja građanskog svijeta, odnosa proizvodnje u njihovoj kapitalskoj i nekapitalskoj zatečenoj određenosti. Određenosti u čijem sadržaju se *prožimaju* različiti tipovi protuslovlja. Različiti tipovi protuslovlja prožimaju cjelinu proizvodnje života.

Ta je zatečena određenost, za konkretnog subjekta, nezaobilazna: kroz nju subjekt jedino i može djelovati. Zatim, prevladano *kapitalističko* privatno vlasništvo ne znači da je nužno ukinut kapital-odnos, niti je dovoljan uvjet prevladavanja građanskog svijeta. Gdje subjektivne snage imaju pred sobom razvijen kapital-odnos, pred njima je (i u njima!) koncentracija cjeline klasne povijesti. Ukidanje kapitalističkog privatnog vlasništva je veliki korak socijalističkog procesa. Ne njegov dovoljan uvjet. Pogotovo ne kraj. Osobito ako se podržavljenjem vlasništva očekuje »automatsko« ukidanje svih karakteristika građanskog svijeta; ako se ispušta iz vida reprodukcija novih, pervertiranih, oblika kapital-odnosa. To je *drugi* metodički stav razumijevanja permanentnosti socijalističkog procesa.

Treći stav uzima u obzir činjenicu: u razvijenom kapitalističkom društvu kapital je odavno za sobom ostavio proces vlastitog *nastajanja*. On je razvio totalitet svojih određenja. Ako privremeno zanemarimo otpore kapitalu, sve postavljeno očituje se kao *kapitalski već pretpostavljeno*. S obzirom na povezanost, međusobnu ovisnost svih momenata kapitalskog totaliteta, socijalistički proces, *načelno*, može biti potaknut u *svakoj* točki toga totaliteta. Svaki je moment suodređen svim drugim momentima: promjena jednog momenta ne može ostaviti nepromijenjenim druge momente.⁹ Moderna funkcionalistički usmjerena znanost o društvu kao sistemu naglašeno istražuje činjenice njegova nesmetanog funkcioniranja. Međutim, jedva da je znanošću problematizirana teza o osjetljivosti sistema srazmjerno njegovoj sistemskoj razvijenosti. Načelno: mogućnost pokretanja socijalističkog procesa u svakoj potencijalno slaboj točki kapitalskog totaliteta ostavlja *otvorenim* pitanja o smjeru, intenzitetu, značaju i trajnosti učinaka procesa; znanstveno i revolucionarno još nije dovoljno osvještana činjenica o prevladanosti »baza-nadgradnja« ustrojstva ranog kapitalizma. Također: koji sve socijalistički poticaji unutar razvijenog kapitalizma mogu dobiti »bazično« značenje. Odgovor se ne može izvesti »primjenom« pojednostavnjenih »marksističkih« shema kojima je duhovna nadgradnja — makar i u Engelsovoj »krajnjoj instanci« — tek refleks koji »povratno«

⁹ Takozvana energetska kriza nije tek pojava »baze« koja se naknadno reflektira na »nadgradnju«: ona istovremeno napada funkcioniranje sistema u cjelini, ona istovremeno uznemiruje materijalni, politički i duhovni »sektor« sistema — upravo s obzirom na njegovu razvijenu *sistemsku* prirodu. Korporacija, na primjer, planira na dugi rok materijalne i duhovne pretpostavke proizvodnje: zato u plan interveniraju i sve varijable plana koji *nije* samo ekonomijske prirode.

djeluje na bazu. Ideologija egzistira *materijalno* kroz materijalne postupke učvršćene u materijalnoj praksi i zaštićene materijal-ljudskog rada i razvoj čovjeka¹⁰;

b) Tri naznačena metodička stava razumijevanja socijalističkog procesa vode i prema slijedećim također bitnim pitanjima, uvjetima metodičkog osvještavanja subjekta:

prvo, kako je moguć socijalistički proces — kao proces antikapitalističke (i cjelokupne antigradanske) *socijalizacije* — u točkama ograničavanja prodora kapital-odnosa u materijalnu i duhovnu strukturu čovjeka i društva; kako je moguće prevladavanje i pretkapitalističkih sadržaja građanskog života; kako je moguć *novi tip socijalizacije* uz neodložan rast proizvodne snage ljudskog rada i razvoj čovjeka;¹¹

drugo, kakav je sadržaj socijalističkog procesa i nakon uki-danja kapitalističkog privatnog vlasništva, budući da to ukidanje *per se* ne osigurava rast novog tipa socijalizacije;

treće, kako je moguće zadržati Lenjinovu tezu o »slaboј kari-rici kapitalističkog sistema« i dopuniti je djelotvornom tezom o slabim momentima kapitalskog totaliteta diferenciranog u posebne oblike; koje su točke pokretanja socijalističkog procesa sa perspektivom njegova rasprostiranja na sve momente diferencirane kapitalске cjeline ili pojedinog kapitalskog oblika društva.

(2) Sva tri izvedena pitanja objektivno pogađaju subjekt u njegovu nastojanju zadobivanja vlastitog subjektiviteta. Dakle, pogađaju ga neovisno o tome što on misli ili, pak, umišlja o nji-hovoj mjerodavnosti za mišljenje i djelovanje. Međutim, oni ga po-gađaju *na bitan način* samo pod jednim uvjetom. Pod uvjetom da ima svijest o dragocjenom »*neznanju*«, koje ga tjera na *osva-žanje znanja*. Naime: svijest da socijalistički proces nije osiguran *a priori* znanjem njegova cjelokupnog sadržaja i toka; da, gleda-no prema naprijed, socijalistički proces također nije osiguran u svojim ishodima; naposljetku, da svaka točka toga procesa zahti-jeva kritičku i samokritičku refleksiju subjekta.

a) Na pitanje po čemu su subjekt i socijalizam bezuvjetno povezani, načelno smo odgovorili: to je ono po čemu subjekt i so-cijalizam jesu povijesno ono što jesu. Konkretnije sada možemo

¹⁰ Vidjeti istraživanja strukturalističke novije usmjerenosti: Alessandro Mazzone, suradnik Instituta Gramsci, rasprava u SOPO 42, 43, 45—1977. i 1978; zatim rad Althussera o ideologiji i ideološkim dr-žavnim aparatima...

¹¹ »Pozdravljam svaku korist što su ih zapadnjačka znanost i teh-nologija donijele Africi. Čak pozdravljam činjenicu da tehnologija smanjuje našu ovisnost o nestalnosti prirode... Ipak je moje pitanje ovo: ima li nekog načina da bi moj narod mogao uživati u koristima tehnologije a da ga ne poždere materijalizam i da njegov život ne izgubi duhovnu dimenziju?« (Keneth Kaunda, *Politika i humanizam*; u: *Afrika i socijalizam*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1976, str. 191.)

SOCIJALIZAM

reći: *subjekt i socijalizam jesu samo u praksi, u proizvodnji socijalističkog društvenog procesa. Topos socijalističkog mišljenja i djelovanja je svagda konkretan sklop odnosa varijabli situacije subjekata. Slijedi da je proizvodnje socijalističkog društvenog procesa nužno određeno, konkretno proizvodnje. Međusobno nužno različito proizvodnje. Zbog toga subjekt svoje dostojanstvo ne dobiva iz nekakve već gotove ideje i teorije, niti iz determinističkog toka koji ga po sebi izdiže na nivo subjektiviteta. Subjekt je po svome djelovanju. Zato je za razumijevanje subjektiviteta subjekta nezaobilazna i bitna Marxova teza: mimo i izvan rada i cjelokupne proizvodnje nema čovjeka — samo u radu i proizvodnji čovjek se može potvrditi, razviti i poreći. Čovjek, u bitnom smislu, ne zna što jest dok se u radu i proizvodnji, u cjelokupnom praksi — kao poprištu iskušavanja svoje ljudskosti — ne upusti u samoprodukciju svoje ljudske biti. Isto je i sa subjektom socijalizma: on sebe zna i sebe iskušava samo u proizvodnji socijalističkog procesa, u proizvodnji nužno određenog socijalističkog procesa. Razlike sadržaja i puteva socijalističkog procesa, razlike sadržaja subjekt-objekt odnosa nisu stvar teorije, teorije koja razlike uvažava ili ih ne uvažava. Razlike su u sklopovima povijesnih uvjeta mišljenja i djelovanja. Zato se socijalizam ne može obrukati pred teorijom koja od njega očekuje da se »ponaša« uniformno. Bruka je teorije ako još živi u uvjerenju da je nešto takvo u ovoj povijesti uopće moguće.*

b) U određenom proizvodnji — u neponovljivom odnosu konstitutivnih momenata povijesne i aktualne situacije — na djelu je stalno oscilirajući subjekt-objekt odnos. Dosljedno promišljanje početne tvrdnje (naime, nema subjekta bez socijalizma, niti njegova subjektiviteta izvan prakse) također vodi metodičkom stavu: ta se tvrdnja pokazuje neutemeljenom ako se njen sadržaj misli izvan konkretne prakse proizvodnje socijalističkog društvenog procesa. Ostaje samo plodotvorno pitanje: *koji sadržaj subjekt-objekt odnosa proizvodi socijalistički društveni proces?* Prividno slično pitanje može se postaviti i za proizvodnju kapitalizma. No u zbilji pitanja su korjenito različita. Na primjer, nakon što je kapital¹² za sobom ostavio proces svoga nastajanja, Marxu se otvara posve jasna zadaća; njegova je zadaća »samo« da pokaže »skriveno mjesto proizvodnje« iz kojega će postati vidljivo »ne samo kako kapital proizvodi nego i kako se proizvodi sam kapital« (»...sondern auch wie man es selbst produziert, das Kapital«)¹³; kapital je, dakle, dat u zbilji i glavi — sve stoji do toga da se paradigmatički pokaže kako taj supstancija-subjekt sam sebe proizvodi u svim momentima njegova kruženja cjeliom društvene proizvodnje života. Drukčije stoji sa socijalizmom.

¹² Tamo gdje se razvio u sistem.

¹³ Marx, *Das Kapital*, I, Dietz Verlag Berlin, 1969, str. 189.

Socijalistički društveni proces se ne proizvodi iz sebe. On nije za sobom *ostavio* vlastito nastajanje.¹⁴ Kao takav, on nije oslonjen na izgrađen vlastiti *nov temelj*. Štaviše, socijalizam se i ne može izgraditi: on je *prelaženje* od klasnog prema besklasnom društvu (zajednici): »izgrađen socijalizam« jest *komunizam*. Komunizam je prevladani građanski svijet u cjelini, dakle i prevladan kapitalizam.¹⁵ Zbiljsko mišljenje i proizvođenje socijalizma jest praksa *samog prelaženja; praktičko, određeno*, subjekt-objekt odnošenje. Prelaženje je, ponovimo, ograničavanje, prelamanje i prevladavanje momenata i cjeline građanskog svijeta u razmjerama prostora i vremena epohe. To prelaženje ograničuje samoproizvodnju kapitala, presijeca kapitalsko društvo na različitim točkama njegove razvijenosti i prevladava ga tako što u misaonoj i praktičkoj kritici njegovih momenata i njegovih *specifično strukturiranih oblika* — razvija i nove sadržaje života. I novi osvojeni sadržaji života podliježu kritici¹⁶; u odnosu prema njima subjekt je suočen s vlastitim djelom. Ono također mora biti prevladano ako se želi osigurati *stalnost* rečenog prelaženja; ako se ne želi momente socijalističkog procesa prihvatiti kao cjelinu toga procesa — što vodi obnovi i učvršćenju građanskih i pervertiranih kapitalskih sadržaja života.¹⁷ Zato je socijalistički društveni proces povijesno moguć samo kao proces *permanentne revolucije*. U protivnom, događa se ono što je u klasnoj povijesti davno iskušano: opredmećeni učinci mišljenja i djelovanja postaju čvrsti oblici koji gospodare nad proizvođačima. Namjesto vladavine osvještenih ljudskih potreba, učvršćuju se neprevladani građanski odnosi i postvorena »teorija socijalizma«.

c) Postvorena »teorija socijalizma« je izgubljena samorefleksija i zaboravljeno pitanje: ideja »izgrađenog socijalizma« potiskuje ideju i praksu socijalizma kao procesa permanentne revolucije. Svijest o dovršenosti procesa stupa na mjesto revolucio-

¹⁴ Tu činjenicu, naravno, ne može poništiti bilo kakva izjava subjekta o dovršenosti njegova djela.

¹⁵ »Komunizam« — pokret ali i idealtipska projekcija koja je konstitutivna i za razumijevanje *značenja* sadašnjeg mišljenja i djelovanja s obzirom na njegovo mjesto u cjelini prelaženja od klasnog prema besklasnom društvu; komunizam — kao korektiv u marksizmu već etabliranom stavu koji zaboravlja da je socijalizam samo prelaženje a ne nova ekonomijska društveno formacija.

¹⁶ *Prelaženje*, naravno, neće uznapredovati i bez finalne determinacije: *causa finis* je stalno na djelu. Međutim, ona je nužno povijesna: a) nastaje iz uvida u sklop *moćnosti* povijesnog života i svijesti o njihovu oslobađanju — razvijanju; b) *causa finis* je na djelu u svakom činu preobrazbe; c) oba ova načina treba razlikovati od nepovijesnog finalizma.

¹⁷ Dok subjekt nalazi pred sobom opredmećene učinke tuđeg svijeta, njegova je kritička pozicija već nekako »po sebi« razumljiva. Teškoće nastaju kad se subjekt (na primjer, partija *koja djeluje u ime klase*) suoči s vlastitim djelom. U toj točki »samokritika« nerijetko ustupa pred samozadovoljstvom.

narnog uvida u dijalektiku subjekt-objekt odnosa kojom se taj proces stalno proizvodi. U prihvatanju jednom ustanovljene »teorije socijalizma« kojoj korespondira »izgrađeni socijalizam« — na djelu je i zaboravljanje pitanja o *prolaznoj strani* teorije i prakse; zaboravljanje njihove povijesnosti. Postvarena teorija i potisnuto pitanje indiciraju *rascjep* subjekta i objekta. Na jednoj strani egzistira subjekt »po sebi«, na drugoj je objekt koji produžava svoje osamostaljeno kretanje po zakonima koji su čovjeku (klasi) nešto vanjsko, »objektivno«. Naravno, tu je i nužan obrat subjekt-objekt odnosa. Samostalan život ljudskih materijalnih i duhovnih učinaka pretpostavka je i rezultat postvarenja subjekta. Kao što kapital postaje »oživiljeno čudovište« (Marx), tako i učinci revolucionarnog mišljenja i djelovanja mogu postati oživljene moći koje se okreću protiv svojih tvoraca — čim se njihovoj prolaznosti pretpostavi ideja njihove dovršenosti.

(3) Postvarenje teorije i gubitak pitanja pretpostavka su i rezultat obrtanja subjekt-objekt odnosa: subjekt postaje funkcija osamostaljenih učinaka mišljenja i djelovanja — »socijalistička izgradnja« prolongira razdvojenost subjekta i objekta kakva je primjerena svim dosadašnjim klasnim društvima.

Time već označujemo i prijelaz na slijedeće pitanje. Naime, kako je već i rečeno: razvijanje pitanja o subjekt-objekt odnosu u socijalističkom procesu je *stalna zadaća*. Subjekt misli i djeluje u prostoru *konkretnog*. Kao zbiljski subjekt, zna za sebe i svoj subjektivitet samo u određenoj praksi. U praksi proizvodnja socijalističkog procesa. Zato su njegovi odgovori i njegova pitanja već unaprijed izloženi *novim pitanjima* koja otvara, nalaže konkretna socijalistička procesualnost. Ta zadaća ostaje skrivena mišljenju udomljenom u prerano zadobivenim ili dobivenim (preuzetim) »konačnim« odgovorima i prebrzo datim odgovorima. Takvo mišljenje nove situacije zatiču nesprenim. Danas je prva zadaća i — ponovimo još jednom — prvi nužan korak *zadobivanje upitnosti* tamo gdje caruje *samorazumljivost*. Iz neproblemski prihvaćene samorazumljivosti *ne vidi se* znatan dio postojećega i povijesno nadolazeća novost socijalizma. Novost se neće sama osloboditi. Zato i treba uporno ponavljati: socijalizam se ne proizvodi iz sebe na temelju već pređenog puta vlastitog nastajanja. *On nije opredmećena nastalost*, on je nastajanje ili *prelaženje* od klasnog prema besklasnom društvu, zajednici. Dosljedno provođenje misaone i praktičke kritike jednom ustanovljene povijesno neprimjerene »slike socijalizma« i samouvjerenosti subjekta kao vlasnika »apsolutnog znanja« — i dalje je prepreka na putu ka zadobivanju rečene neophodne upitnosti. Naznačit ću elemente takve neophodne kritike na *modelskom* primjeru odnosa »apsolutnog znanja«, iz njega izvedene »slike socijalizma« i tome odgovarajućeg načina shvaćanja socijalističkog procesa.

**»Apsolutno znanje« subjekta, »slika socijalizma«
i proizvođenje socijalističkog društvenog procesa**

U evropskom revolucionarnom pokretu Marxovo je djelo — ne bez utjecaja na vanevropske pokrete — naglašeno racionalistički interpretirano. Na podlozi takve interpretacije, subjekt (kao politička organizacija proletarijata, a ne sam proletarijat!) postavlja sebe na poziciju *izvjesnosti* znanja cjeline i nastojanja da tu cjelinu prožme znanjem radi vladanja njome. Već je u poziciji položen zametak perspektivnog *sužavanja* subjektiviteta subjekta na manji dio povijesno-potencijalnog subjekta: zbiljski subjekt može postati samo onaj dio koji je osvješten o sadržaju »apsolutnog znanja« i koji zna njegovu primjenu. Cjelina radne »mase« ne može se vinuti na razinu takvog znanja i uvida. Zato samoosvješteni subjekt prožima »masu« znanjem koje ona u svakodnevnoj osjetilnosti, u svome nereflektiranom držanju ne može dohvatiti.

Sa stajališta subjekta kao *predstavnika* »radne mase«, posrednika između ideje i djelatnih ljudi, socijalizam je isprva shvaćen kao »umna ideja«. Zatim je izdignut na razinu misaono i povijesno »osiguranog« nacрта izmjene svijeta. I naposljetku, kao partijski znanstveno razrađen model (modeli) kojem se praksa pokazuje kao prostor njegove *primjene*. Čim je subjekt sebe shvatio kao legitimnog provoditelja znanstveno osiguranog plana izmjene svijeta — ili posjednika »istine u najvišem stupnju« — *njemu* se momenti zbilje *pokazuju* kao momenti potencijalnog ili aktualnog provođenja *znanog* plana. Subjekt već *unaprijed* računa s određenim ponašanjem bića u zahvatu vlastitog plana. U njegov vidokrug uglavnom pada samo ono što je već uključeno u plan. Što nije u njegovu planu, *to za subjekta* ne postoji. Na primjer: u prošlosti i danas pojedine političke organizacije proletarijata ispuštaju iz vida neke značajne momente društvene zbilje. To je poznato. Manje se, pak, istražuje značenje činjenice: mišljenje koje vlada (ili smatra da vlada) neprotuslovnim planom socijalizma *također je u vlasti svoga plana*.¹⁸ U tom odnosu (imati plan i biti u vlasti plana) zbiva se i dijalektika *vidljivog i nevidljivog* za subjekta ukoliko je obuzet mišlju o posjedovanju »apsolutnog znanja«. Različiti modusi »slike socijalizma« iz pozicije »apsolutnog znanja« daju se lako raspoznati: u »znanstvenom socijalizmu« Druge internacionale, u biti Staljinove ideje socijalizma kao rasta materijalne produkcije pod autoritetom »samoosvještene« političke (samo)volje; također, u tezama o stizanju i prestizanju kapitalizma s obzirom na parametre kapitalističke razvijenosti;

¹⁸ Kritika subjekta kao samooznačenog nosioca »apsolutnog znanja« može otpočeti i u teoriji koja dovodi u pitanje tu neprotuslovnju »sliku socijalizma«: to može biti prilog rastavljanju subjekta od njegove značajne uporišne točke, otkrivanje lažnog znanja radi dostojanstva znanja koje se proizvodi u realnom — zbiljskom životu.

SOCIJALIZAM

zatim, u ideji socijalizma kao »objektivnog« rukovođenja svim područjima života čovjeka i društva kroz spoj politike i znanosti. Pri tome moderna prirodna i tehnička znanost pribavljaju upravljačkoj političkoj volji legitimitet znanstvene objektivnosti.¹⁹

Takvom se osamostaljenom subjektu socijalistički proces prikazuje kao odraz, primjena i opredmećenje znanog plana.²⁰ Kako subjekt misli da već ima istinu, razgovor o tome *što* je socijalizam postaje mu izlišan, nelegitiman, često i nepoćudan. Sebe i druge (čiji subjektivitet zastupa) on usmjeruje na pitanja: *kako* primijeniti ono što mu je već znano. Aksiomski status temeljnih tvrdnji o socijalizmu, njihova autoritativna i autoritarna zaštita (na primjer, partijskom vlašću i učvršćenim ideologijskim sustavom) stoje naspram *promjenjivoj zbilji*. Posve u skladu s tim, »izgradnja socijalizma« reproducira »dijalektiku« većeg dijela evropske misaone tradicije: *totalizaciju povijesnog nepovijesnom idejom*. No, kako se pretpostavlja da je s idejom »sve u redu«, pa je treba samo primjenjivati, organska se pitanja socijalističkog procesa pretvaraju uglavnom u organizacijska: revolucionarno pitanje o tome *što jest* sadržaj procesa, ukoliko je socijalistički, nadvladano je unaprijed gotovim odgovorima o tome kako socijalizam treba izgrađivati.

Subjekt sveden na partiju i njegovu državu na specifičan način »preotima« Hegelove misaone ambicije. Prevodi ih u područje vlastite volje za moći. On krivom interpretacijom Marxove misaone pozicije radi protiv marksizma. Zatim, paradoksalno se sjedinjuju svijest toga subjekta i »svijest« kapitala. Naposljetku, zbiva se ono što subjekt najmanje očekuje: njegov subjektivitet ugrožavaju moći s kojima uopće nije računao.

Potrebno je u najkraćim crtama obrazložiti ove tvrdnje. One se neposredno tiču misaonog i praktičkog blokiranja socijalističkog društvenog procesa i prakse prevladavanja rastavljenosti subjekt-objekt odnosa, ili, što je također tačno: krivog »spoja« subjekt-objekta, kojim se, u stvari, umrtvljuje razvitak procesa radi »perfekcije« sistema.

1) Hegelu se pokazuje da svijest obuhvaćena iskustvom *ne zna* kako se uopće dešava *nužnost* postajanja i postanka novog

¹⁹ Društvene znanosti gube legitimitet postavljanja pitanja: one se »pacificiraju« tako što postaju ideologika, logičko raščlanjivanje ideja koje imaju sankcioniran aksiomski status.

²⁰ Teorija odražavanja zbilje *de facto* je teorija »prepoznavanja-odražavanja« ideje u zbilji. Nadalje: *državni* plan dobiva rang plana »zakonomjernog« za cjelinu socijalističkog procesa. Ali država je *moment* socijalističkog procesa. Inače izostaje permanentnost procesa kao samodjelatne socijalizacije čovjeka, radničke klase. Mjerodavnost državnog plana za cjelinu procesa zapravo je nešto obrnuto: moment procesa (država) postaje mjerodavan subjekt procesa. Proces cjelokupne socijalizacije postaje funkcija svoga momenta.

predmeta. Sve što se događa zbiva se iza njezinih leđa. Hegel to zna i vidi »kao kretanje bivanja«, kao moment i stupanj obrazovanja svijesti — jer drži da je na poziciji onoga koji zna cjelinu puta.²¹ Takvu poziciju hoće da ima i subjekt kao samooznačeni nosilac »apsolutnog znanja«. On »misli« da pojedinačno i posebno ne znaju za sebe kao momente cjeline. Pojedinačno i posebno ne dobivaju svoju moć i svoje važenje (priznanje) *iz sebe*. Ono što oni doista jesu vidljivo je iz stajališta cjeline. Uvid u cjelinu pripada subjektu (kao partiji i — ili — spoju partije i države).

2) Na stranicama *Kapitala* Marx ponavlja Hegelove figure »po sebi«, »za sebe«, »za nas«. Nije riječ samo — kako Marx želi pokazati — o koketiranju s Hegelom, s njegovom logikom. Riječ je o bitnim uvidima. Nakon uvida u cjelinu pojma »kapitala« ili Apsoluta, koji u svome kretanju obuhvaća društvo, a robnu proizvodnju čini *kapitalskom*, Marx naprosto ustanovljuje činjenice u zahvatu kapitala određene robne proizvodnje. Zato i piše: ljudi razmjenjuju svoje proizvode kao ljudski rad — »Oni to ne znaju, ali čine to.«²² Iz pregleda cjeline kružnog kretanja kapitala Marx otkriva odnose i svijest ljudi obuhvaćenih kapitalom u pojedinim točkama njegova samoproizvođenja. Dakle, ono o čemu piše Marx postoji u zbilji i prerađeno je »glavom koja misli«. Međutim, u prirodi je Marxovih teorijskih tvorevina da ne mogu biti izravno empirijski primjenjive: one misaono izražavaju kapitalistički totalitet u njegovu *idealnom* funkcioniranju. One ne mogu poslužiti kao *neposredan* organon praktičkog mijenjanja zbilje — one nisu »apsolutno znanje« koje treba »primijeniti«. Te tvorevine obavezuju na istraživanje *povijesno* konkretne kapitalne ili druge zbilje. Subjekt obuzet idejom »apsolutnog znanja« čini nedozvoljen skok. On ne proizvodi znanje kao znanje zbilje. On zbilju ne istražuje. Njegovo se znanje razvija iz »slike svijeta« i »slike socijalizma«. Obje te slike, *ispražnjene od povijesnog sadržaja*, raščlanjuju se u principe, kategorije i pojmove. Od njih se očekuje da objasne povijesnu zbilju, iako nisu razvijeni na tlu te zbilje. Nasilje ideje nad poviješću tendencijski se pretvara u načelo: principi, kategorije i pojmovi nastoje se primijeniti na zbilju snagom nalažućeg autoriteta ideja komunizma i subjekta koji reprezentira te ideje. Takvo nasilje historija socijalizma je već davno iskusila. Njegove bitne promašaje — također. Ukratko: Marxove se sadržajne apstrakcije, u glavi i činu subjekta, pretvaraju u

²¹ Uspor.: G. W. Hegel, *Phänomenologie des Geistes*, Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1952, str. 74, 75.

²² Uspor.: *Kapital*, posebno »Fetiški karakter robe i njegova tajna«. Također: sve prijelaze iz jednog u drugi dio te knjige. U njima Marx, na metodički svjestan način, pokazuje što uopće može biti vidljivo i nevidljivo na pojedinoj točki, momentu kapitalne proizvodnje.

prazne apstrakcije koje sebe nastoje »upisati« u zbilju.²³ Nebitno mišljenje — koje ne smijemo potcijeniti — ide obilaznim putem. Kao mišljenje samooznačenog nosioca »apsolutnog znanja«, intervenira u zbilju, ograničuje je u njenim povijesnim neponovljivim mogućnostima.

3) Čim kapital za sobom ostavi proces nastajanja, čim sebe uspostavi kao sistem, svako se postavljeno biće (»predmet«) pokazuje kao već pretpostavljeno. Kapital se razvija u sistem totalne eksploatacije »prirodnih i ljudskih svojstava, sistem sveopće korisnosti čijim se nosiocem pokazuje znanost kao i sva psihička i duhovna svojstva«. Izvan zaposjednutog kruga kapitalске društvene proizvodnje ne postoji »ništa po sebi više« i »za sebe opravdano«.²⁴ Takvu namjeru nastoji provesti i subjekt »apsolutnog znanja«. »Apsolutno znanje«, kao sredstvo volje za moći, nastoji totalizirati sve što jest. Apsolutna totalizacija, poput kapitalskog obuhvata, ne može prihvatiti da je nešto posebno i pojedinačno uopće »za sebe opravdano« i »po sebi više«. »Apsolutno znanje« traži sistem podređivanja svega što jest znanju koje se ne dovodi u pitanje. Tu je i paradoks istovetnosti! Kapital i »apsolutno znanje« ne mogu razviti totalitet svojih određenja a da ne obuhvate cjelinu bića. Obuhvaćanje cjeline bića kapitalskom korisnošću, razvitak kapitalskog sistema i njegovo prerastanje u »organski totalitet« — imanentno je svojstvo kapitala.²⁵ Prožimanje svega što jest idejom »apsolutnog znanja« — koju reprezentira subjekt — a potom »izgradnja socijalizma« kao sistema i »organskog totaliteta« stoje u temelju nekritičkog prihvaćanja »apsolutnog znanja« o nečemu što je otvorena mogućnost i otvoren proces povijesnog života.²⁶ Kapitalski totalitet ima granicu: granice kapitala samog,²⁷ u čemu, naravno, surađuje i otpor samoosvještenja čovjeka (klase, naroda). Socijalizam koji bi se htjelo totalizirati »apsolutnim znanjem« također ima granice: sam socijalistički proces. Poticanje socijalističkog procesa, kad je ugrožen sistemom »apsolutnog znanja« koje se opredmećuje u životu, pretpostavlja otpornost i stalnost otpora zatvaranju pitanja i puta ka produbljavanju revolucionarnih promjena. U tome opiranju vlada nape-

²³ Na primjer: primjena načela dijalektičkog materijalizma na povijest, kao da ona nema vlastiti život. Kao da se, već od Vicoa, ne zna da su ljudi tvorci povijesti.

²⁴ Marx, *Grundrisse*... Dietz Verlag, Berlin, 1953, str. 313.

²⁵ »Sam taj organski sustav ima svoje pretpostavke i njegov razvitak u totalitet sastoji se upravo u tome što sebi podređuje sve elemente društva... Tako on historijski postaje totalitet. Postajanje sistema totalitetom tvori jedan moment njegova procesa, njegova razvitka« (*Grundrisse*..., str. 189).

²⁶ »Uistinu držim da je ideja da postoji čisti socijalizam, kojega je recept već poznat, uvreda ljudskog razuma« (Julius Nyerere, u: *Afrika i socijalizam*, IC »Komunist«, Beograd, 1976, str. 55).

²⁷ Uspor.: *Das Kapital*, III, str. 260.

tost polova. Autoritarnom zahtjevu socijalizam se prikazuje kao »izgrađeno društvo« *nakon revolucije*, kao društvo o kome treba razvijati samo *pozitivno znanje*. Drugi je pol svakodnevno otkrivanje građanskih protuslovlja u njemu, protuslovlja koja se ne mogu prevladati a da se socijalistički proces ne razvija *kao proces revolucije*, što nalaže misaone i praktičke zahvate u njegovu prolaznu stranu. Misaono i praktičko radikalno *rastvaranje* još neprevladane »slike socijalizma« pokazuje se zato i bitnom zadaćom daljeg otvaranja procesualnosti socijalizma, njegove otvorenosti za ono što je zatvoreno (skriveno i blokirano) pod *prevlašću jedne ideje* socijalizma: ideje koju subjekt kao samooznačeni nosilac »apsolutnog znanja« misli da zatiče u Marxovu djelu. Međutim, *de facto*, takav subjekt surađuje u obnovi preobražene logike kapitalске (državne) dominacije nad povijesnim životom.

4) Ako se može s pravom reći da subjekt, nosilac »apsolutnog znanja«, koristi modernu prirodnu i tehničku znanost radi pribavljanja legitimnosti vlastitoj političkoj volji, može se — s jednakim pravom — ustvrditi: u razdoblju tehničke civilizacije inicijativa prelazi i na znanstvenu analizu i tehničko planiranje.²⁸ Takozvani znanstveni socijalizam traži znanstvenu politiku. Znanstvena politika, znanstveno rukovođenje životom formira se u kombinaciji dvaju mjerodavnih načela. Načela pretpostavljene sigurnosti pitanja i odgovora na pitanje što je socijalizam i kako ga treba »izgrađivati«. Zatim, načela prožimanja života modernom znanošću. Otuda sve postaje predmetom i poljem plana. Plan je dovoljno znanstven ako je unutar njega sve proračunljivo, ako je sve za račun i proračun ispostavljeno. Sada, pak, ne samo da »apsolutno znanje« formira vrijednosti; »novim tehnikama mogu se iz promijenjenih interesnih pozicija stvoriti novi vrijednosni sustavi«²⁹. Ta »novost« zahtijeva i socijalističke odgovore. Danas je nužno prožimanje života znanošću. Nužnost prožimanja politike i života znanošću nije data u jednom ili, primjerice, u tri tipa odnosa politike i znanosti.³⁰ Socijalistički proces, kao proces nastajanja nove socijalizacije čovjeka i njegove politike i znanosti, otvara pitanje o tome odnosu. Naime, očito je da kapitalska i etatistička sprega politike, znanosti i života *reproducira* građansku razdvojenost *povijesnog* subjekta i njegovih materijalnih i duhovnih učinaka. »Apsolutno znanje« i prožimanje svega znanošću nisu na razini *novog pitanja* o poticanju nove socijalizacije. U tome je na djelu nekritičko prihvaćanje *produktivističkog principa*.

²⁸ Uspor.: Jürgen Habermas, *Oznanstvljena politika i javno mnijenje*, »Kulturni radnik«, Zagreb, br. 2/1979, str. 188.

²⁹ Isto, str. 190.

³⁰ Decizijski, tehnokratski i pragmatistički model odnosa stručnog znanja i politike — osnovni su modeli povijesno iskušani u građanskom društvu. Socijalizam mora ići preko tih modela ako ne želi obnoviti njihovu građansku bit. (Uspor.: Habermas, isto.)

Prihvatanje i provođenje toga principa — koji je povijesno razvio kapitalno društvo — neće iznijeti nove, socijalističke, sadržaje društvenosti. U tehničko doba, koje se nezadrživo planetarno širi, socijalističko mišljenje i djelovanje tek dolaze do zbiljskog problema odnosa politike i moderne znanosti. Iz pozicije samouvjerenosti subjekta o njegovu »apsolutnom znanju« i znanstvenom socijalizmu kao društvu koje je primjereno tome znanju — problem još nije ni postavljen u punom egzistencijskom svjesnom značenju. Dakle, s obzirom na značenje sadržaja tog odnosa za razvitak nove društvenosti.³¹

Proizvođenje socijalističkog procesa, kao stalnost promjena, može biti samo *uzajamnost* odnošenja svih »relata« koji ulaze u relacije tog procesa. Oni tek u međusobnom odnošenju proizvode promjene.

1) Međutim, na pretpostavkama *nepromjenjivosti* bilo kojeg člana relacija socijalističkog procesa sâm je proces *nepotpun*. Kad partija (pokret) razvije samosvijest o nepromjenjivosti vlastitih ideja, programa i načina svoga postojanja — ona zapravo nastoji *iskočiti iz povijesti*. »Iskačući« iz dinamičkih relacija socijalističkog procesa, ona uzima pravo i ambiciju tvorca procesa. Takav subjekt perspektivno postaje posebna strana društva. Njegova posebna sfera. Iz svoje ekskluzivnosti on ne može razvijati vlastiti subjektivitet a da ne *poništava subjektivitet svih subjekata društva*. Poništavanje subjektiviteta povijesnog subjekta (prvenstveno radništva) dijeli društvo na dva »elementa«: na aktivni i pasivni element. Zato se može dogoditi da u »izgradnji socijalizma« partija i *njena* država postanu nosilac »umne volje koja sebe zna i hoće«;³² a pasivan element postaje društvo kao objekt raščlanjivanja te volje. *Subjekt-objekt odnos tu slovi samo kao usmjerenost volje subjekta na objekt*. Izuzet iz procesa, subjekt snižava *sve materijalne i duhovne snage* u rang pukog »materijala« svoje volje.³³ Trajnije odvajanje aktivnog i pasivnog »elementa« društva ne može proći bez dubljih posljedica. Trajnije ograničavanje *samodjelatnosti* povijesnog subjekta (rasta proletarijata u klasu

³¹ Kao ideja, samoupravljanje je svjesno opasnosti socijalizmu neprimjerenog odnosa znanosti i politike. U zbilji, pak, ono *još traži* rješenja koja potiču rast *društvene* socijalizirane moći rada (čovjeka).

³² U svojim etatističkim izdancima »izgradnja socijalizma« je sebe dovela u odnos prema Hegelu. Ako partija i država sustavno blokiraju i smiruju temeljna protuslovlja — prvenstveno u radu i proizvodnji — okivajući ih u »perfekciju sistema«, onda je tu na djelu ponešto od Hegelova silogizma sfere »objektivnog duha«. Međutim, što važi za opstanak građanskog društva, ne može važiti za promicanje socijalističkog procesa.

³³ Zato se može dogoditi da u »izgradnji socijalizma« tako odnjegovan povijesni subjekt (radnička klasa) posve religijski prenosi svoju ljudsku bit u partiju i državu. Ta se religijska bit dađe prepoznati, recimo, u parolama: »*dug* čovjeka prema partiji«, »*dug* čovjeka državi« i sličnim.

i samoprevladavanje klase) vodi »zakršljavanju« njegovih društvenih osjetila. Zato se kritika modernog kapitalizma (koji tendencijski ograničuje čovjeka u svim dimenzijama života) proteže i na »izgradnju socijalizma« — koliko ta »izgradnja« ograničuje samodjelatnost radništva na temelju djelatnosti subjekta *koji sebe nastoji izuzeti iz procesa promjena*.

2) Oštrica kritike *jedne* »slike socijalizma« kakvu njeguje navodno »apsolutno znanje« treba biti usmjerena prema onome što je za socijalizam najbitnije. Najbitnije je dovesti u pitanje ideju i zbilju koje — već u početnim pretpostavkama — *ne vode trajnom proizvođenju socijalističkog procesa*, budući da ne uspostavljaju tome procesu primjeren subjekt-objekt odnos. Nadalje, radikalna kritika jednom ustanovljene »slike socijalizma«, izvedene iz »apsolutnog znanja«, proces je *metodičkog* osvještavanja o činjenici da se iz pozicije »apsolutnog znanja«, nepromjenjivosti ideja i (osamostaljenog) subjekta — ne mogu radikalno preći granice *građanskog svijeta*.

3) Kritika vodi osvještenju o neizostavnoj pretpostavci orijentacije subjektivnih snaga socijalizma u povijesti: načelna nepoznatljivost cjeline socijalističkog kretanja tjera mišljenje i djelovanje *na zadobivanje spoznaje*. U tome je bit odgovornog držanja subjekta pred *poviješću*: odnekud preuzeto »apsolutno znanje« sve stavlja u *ideje*; spoznaje osvojene u *povijesnom* horizontu mišljenja i djelovanja čine subjekta odgovornim *pred poviješću* i njenim mogućnostima. Takvo osvajanje znanja imanentno vodi razumijevanju *razlika* odgovora i razlika *pitanja* koja subjekti — suočeni s konkretnim povijesnim *toposom* — sebi postavljaju.

4) Dvije su pozicije u dijalogu: pozicija »apsolutnog znanja« i pozicija spoznaja zadobivenih na tlu konkretnog povijesnog sklopa uvjeta poticanja i razvijanja socijalističkog procesa. Dijalog oživljuje stare teme mišljenja i djelovanja. Naravno, u nepovnljivom povijesnom kontekstu. U njemu su, na primjer, motivi Blochove filozofijske kritike Hegela. Kritike koja je posve *suvremena*. Prebačena u područje rasprave o subjekt-objekt odnosu u socijalističkom procesu, ta kritika se može ovako izraziti:

a) Sa stanovišta »apsolutnog znanja« socijalizam se pokazuje kao nekakva *enciklopedija socijalizma*. Pod vidom *jedne* ideje nastoje se mišljenjem obuhvatiti svi momenti njene emanacije, svaki moment je povezan, pripadan i supripadan ideji koja se u njemu opredmećuje. Ideja socijalizma je »krug krugova«. Zatvoren sustav iskaza kojima se *unaprijed* svaki moment socijalizma pokazuje kao moment opredmećivanja »ideje socijalizma«. Osamostaljeni subjekt vidi socijalizam kao »rad pojma« i kruženje pojma socijalizma. Sve stoji do toga da se zbilja uredi prema ideji socijalizma.

b) »Za filozofiju je dragocjeno: nijedan detalj (se) ne može *a priori* označiti kao nebitan«, u svemu se mora naći neka implikacija i njeno praćenje koje *konkretno poučava*.³⁴

c) Što vrijedi za zadaću filozofije koja ne ispušta bogatstvo mišljenja i djelovanja, važi i za povijesno mišljenje socijalizma: u svakom detalju, u svemu što je »posebno« i »pojedinačno« treba otkrivati — u prvo vrijeme i ono još nejasno — njegov *proizvodilački sadržaj*.³⁵ Sadržaj onoga što se doista dešava sa zbiljom. Tu je i glavna zadaća revolucionarnog mišljenja: da ono što već postoji kao zametak novoga stalno izvodi iz područja nedovoljno jasnog u jasno polje svijesti i potreba prakse.

d) Pozicija »apsolutnog znanja« potiskuje te »detalje« kao nebitne. Ona ih snižava na puke momente *jedne ideje*: oduzima im životnost i zaklanja uvid u *njihovu proizvodilačku (socijalističku) potenciju*. Pozicija »osvajanja znanja« na tlu povijesnog materijala — kad je riječ o socijalističkom društvenom procesu — plodotvorno revolucionarno shvaća povijest u *otvorenim pojmovima*. U smislu »radnog polja« što jedino vodi zbiljskim rezultatima.³⁶

e) Ta pozicija i ukratko naznačena »slika socijalizma« — sa svim implikacijama na subjekt-objekt odnos — ne idu zajedno. Socijalistički proces nije proces ostvarivanja zadanog plana. On je dovođenje do svijesti same povijesne zbilje i njena svjesnog revolucioniranja. Pojmovi vodilje revolucioniranja zbilje — misaone su apstrakcije izvedene iz njenih konkretnih protuslovlja.

f) Kao *svjetski proces*, socijalizam je *jedan*: preovladavanje građanskog svijeta u razmjerama epohe. Mnogovrsna praksa prelaženja od klasnog prema besklasnom društvu. *Okosnicu* te prakse tvori antikapitalistička borba i prevladavanje kapital-odnosa u svim »klasičnim«, »modernim« i pervertiranim oblicima. Oblicima koje — a da subjekt, nosilac »apsolutnog znanja«, i ne sluti — može razvijati i »izgradnja socijalizma« kad država postaje nadomjestak održanju kapital-odnosa u preobraženom obliku. Država koja nije jedno od prolaznih i prijelaznih sredstava njegova prevladavanja, nego svrha po sebi i za sebe!

g) Svjetski proces socijalizma nije pasivno tlo u koje »opći zakoni« upisuju svoja određenja. Njegovo bogatstvo nije »primjer« emanacije opće ideje. Naprotiv! *Zakon* toga procesa — u naj-sadržajnijem smislu — konstituiraju svi konkretni sadržaji njegova proizvođenja unutar međusobno diferenciranih sklopova povijesnog života. Kao svjetski, proces socijalizma može opstojati

³⁴ Uspor.: E. Bloch, *Subjekt-objekt*, »Naprijed«, Zagreb, 1975, str. 451.

³⁵ Isto.

³⁶ Isto.

samo kao *otvoren proces*. Neuniformna praksa dekonstrukcije zakona klasne povijesti i *nastajanja* zakona života u zajednicama nove društvenosti. Osvajanje nove društvenosti (protugrađanske, protukapitalske i protiv pervertiranih građanskih oblika u »izgradnji socijalizma«) tvori bitnu zajedničku tendenciju procesa — ukoliko je on socijalistički.

h) Nova društvenost nije samo ono što će nastati u neakvoj idealiziranoj budućnosti. Nova društvenost *nastaje* u praksi kroz koju subjekt dovodi u odnos ono što je bilo a nije prošlo, ono što jest i budućnost koja nastaje. U odnosu svih dimenzija vremena (zbivanja), subjekt — kao socijalistički — oslobađa i razvija ono ljudsko. Djelujući na tlu *vlastite* povijesti, subjekt preuzima opće tekovine ljudskog, ali — to je bitno — on *konstituirao opće* tako što oslobađa i razvija ljudsko u prostoru vlastite neponovljive prakse. Zato se i nova *socijalizacija* neće razviti tek primjenom »općevažne« ideje podruštvljenja čovjeka. Upravo je suprotno: ideja ljudske socijalizacije postaje sadržajna ideja toliko koliko je konstituirana životnošću *odgovornog* djelovanja primjerenog povijesnom *toposu* subjekta. Rečena »slika socijalizma« mora se, dakle, rastvoriti. Mora se razvijati društvenost u kojoj se ogleda bogatstvo socijalističkog procesa. A ne da unaprijed stvorena »slika« odlučuje o tome što je zbiljski život!

**Napomene uz pravu i krivu kritiku Marxa:
moć Marxova predmeta u proizvodnji
socijalističkog društvenog procesa**

Socijalistički se proces, na mnogim stranama, probija kroz različita protuslovlja. To kretanje nije baš *prozirno za mišljenje*. Pogotovo kad znanost naknadno promišlja putove i rezultate procesa. Problem često zatiče mišljenje nesprenim. Iznenađuje ga i ponekad tjera na brze zaključke. Brzi zaključci vode i previdima dijela onoga što je doista bitno. Bogatstvo socijalističkih procesa, njihova originalnost i »iznenađujuća« novost dovode mišljenje i u dijalog s Marxom. Puko poricanje Marxa i nemisaona pohvala svemu što je taj djelatnik napisao nisu na razini zbiljskog dijaloga. Pravi dijalog s Marxom može se razviti samo na tlu *suvremenosti*. Kao suvremen dijalog. Dijalog je suvremen kad dovodi u međusobni odnos Marxa i ono što je povijesno bitno za razvitak socijalističkog procesa. Razinu pravog dijaloga ne mogu dohvatiti sve kritike Marxa. Posebno potanke ekspertize koje se trude da pokažu kako njegova predviđanja *o momentima* socijalističkog prelamanja građanskog svijeta ne odgovaraju današnjem stanju činjenica. Ta kriva kritika Marxa izdvaja iz njegova djela *ono što u njemu nije najbitnije*. A zanemaruje upravo ono što je bitno za razumijevanje socijalističkog procesa.

O čemu je, zapravo, riječ?

1. Cjelokupna se Marxova misao nastoji razumjeti kao *nauka revolucije*: razvojan skup stavova (iskaza) o subjektima i praksi izmjene svijeta. Doista, Marxovi spisi omogućuju rekonstrukciju i njegova mišljenja revolucije. Revolucija je Marxu praksa *kvalitativne* promjene svega što jest u razmjerama epohe krize građanskog svijeta i razvijanja socijalističkog procesa. To je promjena temelja društva, njegove biti i biti čovjeka. Proletarijat, moderna radnička klasa, za Marxa je kao povijesni osnovni subjekt revolucije. Ta revolucija je filozofijski i transfilozofijski mišljena kao radikalna izmjena svega što jest. U tome nije riječ o neposredno *empirijskom* pojmu revolucije.

2. Otuda slijedi nekoliko značajnih stavova:

a) Konkretni, unutarepohalni, revolucionarni preobražaji nemaju isti rang kao Marxov pojam revolucije. Kao praksa ograničavanja, prelamanja i prevladavanja momenata i cjeline građanskog svijeta — oni su *momenti* povijesnog iskušavanja (filozofijski) mišljenog plana revolucionarne promjene.

b) Konkretna revolucija, u unutarepohalnim razmjerama, ne mogu obezvrijediti, oboriti, cjelinu Marxove misli revolucije.

c) Moderni proletarijat nije i ne može biti *svugdje* i u svako vrijeme osnovni subjekt revolucionarnih preobražavanja. Time nije obezvređeno Marxovo shvaćanje revolucije. Obratno, *to ide u prilog Marxu*.

3. Povijest socijalizma pokazuje postojanje tvrdokorne činjenice: ograničavanje, prelamanje i prevladavanje građanskog svijeta može otpočeti na različitim stupnjevima njegove — čak kapitalistički nerazvijene — određenosti. Ali *radikalno* prevladavanje toga svijeta ne može se izvesti bez subjektiviteta modernog proletarijata (radničke klase). Tu je Marx u pravu! Prevladavanje biti privatnog vlasništva — vladanje udruženih slobodnih proizvođača *cjelinom* proizvodnih snaga društva — energičan je zahvat i probni kamen svake konkretne revolucije.³⁷

a) Učvršćenje državnog vlasništva u »izgradnji socijalizma«, kao trajnije »rješenje«, ne prevladava bit privatnog vlasništva. Neprevladano privatno vlasništvo je drugi naziv za činjenicu postojanja *odvojenosti* proizvođača od izravnog vladanja cjelinom proizvodnih snaga društva (ekonomijom, politikom, kulturom). Ta je razdvojenost *index* neprevladanosti građanskog svijeta u njegovim bitnim momentima: Marxova misao revolucije ostaje i dalje zadaća koju treba stalno problematizirati u povijesti. Ne naprosto »primjenjivati«!

³⁷ Treba pri tome imati na umu da je od Marxa naovamo proširen pojam proletarijata koliko je i proširena sfera kapitalskog djelovanja, odnosno osamostaljenog državnog usmjeravanja društva i života čovjeka. Čak u momentima »izgradnje socijalizma«.

b) U momentima ograničavanja, prelamanja i prevladavanja građanskog svijeta postoji situacijska *naddeterminacija* uvjeta. Oni omogućuju da se, kao subjektivna snaga socijalističkog procesa, ozbilje narod, široki savezi snaga otpora kapitalizmu i savezi radničke klase sa svim snagama koje u svome položaju trpe kapitalnu djelatnost. Međutim, sve snage nisu *objektivno* usmjerene na radikalnu destrukciju kapitalnog i cjelokupnog građanskog svijeta. Zato napredovanje socijalističkog procesa diferencira snage otpora. Po mjeri toga napredovanja sve je urgentnija potreba za naglašenijim subjektivitetom proletarijata. Dakle, nije stvar u tome da je konkretnim revolucionarnim preobražajima prevladan Marxov pojam revolucije. Riječ je o tome da mnoge otpočete revolucije povijesno *dolaze* do temeljnih pretpostavki zaoštavanja Marxovih *pitanja*. Marxovo pitanje o tome koje snage mogu (primjereno svome položaju, potrebama i interesima) iznijeti radikalnu praktičku kritiku — nije prevladano.

4. Bitnu povijesnu ozbiljnost Marxovoj misli daje moć *njegova predmeta*. U okvirima uvodnog dijela *Grundrisse...* to je građansko društvo, a potom kapitalističko društvo: zakoni njegova nastanka, razvitka, života i smrti. *Kapital* je neprevladana činjenica povijesti, a u svome modernom — planetarnom rasprostriraju — kapital je *par excellence* opredmećivanje znanosti ponikle na evropskom tlu. Znanosti koja izražava onaj »dio« evropskog mišljenja i života čija je bit *osvajanje* svega što jest tehničkom konstrukcijom. Sama je znanost *konstruktivna*: ona sebe proizvodi iz sebe (Descartesova ideja samoprodukcije znanosti) i opredmećuje se u tehničko-tehnolojskim učincima vladanja *prirodom* i neovisno o tome u kakvom se društvenom odnosu vlada.³⁸ Nerazvijeni društveni odnosi i moderna matematizirana znanost daju pečat evropskom kapitalu odnjegovanom duhu. Taj se duh, snagom nalažućeg egzistencijskog zamaha, opredmećuje svugdje gdje je tehnolojska revolucija uvjet napredovanja: u zemljama i dijelovima svijeta koji, do jučer, nisu iskusili njegovu preparativnu moć. Moderna znanstveno-tehnička proizvodnja ne može biti zaustavljena. Ona je bezuvjetan zahtjev *oslobađanja* čovjeka i *opasnost* njegova *porobljenja* u nerazvijenim društvenim odnosima. Tehnika nije nešto neutralno! Stvaranje znanstveno-tehničkih pogona i radničke klase — ne može biti zaobiđeno. Pred tom činjenicom Marxovo je mišljenje *otvoreno* i *odmjeren*: otvoreno za nužnost znanstveno-tehničkog napretka, odmjeren za njegove učinke tamo gdje vladaju protuslovlja ljudi u materijalnoj i duhovnoj produkciji.

³⁸ Obuzeta samoproizvođenjem znanja, ona »zaboravlja« odnos u kojem se opredmećuje: izostanak samorefleksije znanosti (o ljudskom značenju njena »posla«) pripada, također, biti kapitalističko-državno totaliziranog života.

SOCIJALIZAM

Što je onda zbiljska kritika »evropocentrizma«? Očigledno je da to ne može biti jednostavno *negiranje* povijesne moći znanstvenog uma i znanstveno-tehnološki proizvodnje. U socijalističkom smislu, to ne može biti ni ideologija »znanstveno-tehnološki« revolucije *koja potiskuje bit socijalne revolucije*. Bitan odgovor na takav izazov mora respektirati činjenice. Respektiranje činjenica »vraća« nas upravo na Marxove »teme« subjekt-objekt odnosa u proizvođenju socijalističkog procesa:

a) Idući *kroz* opredmećene, nastajuće i prevladive moći kapitala, socijalistički proces mora razdvajati ono što je povijesno razdvojivo: kapital-odnos i proizvodnu moć ljudskog slobodno podružtvljenog rada.

b) Taj se proces mora stalno osvještavati kao *smislen proces*: njegova je bit socijalna revolucija. Bit socijalne revolucije je i u tome da preokreće subjekt-objekt odnos. Da preokreće, prevladava, cjelokupnu logiku klasne povijesti: da u jezgru životnog procesa (u radu i proizvodnji) presijeca mogućnost proizvodnje *objektivnih* zakona, to jest da opredmećeni učinci djelovanja ne zadobivaju samostalan život; da učinci ljudskog rada ne gospodare ljudima; da se presijeca pretvaranje objekta u subjekt, subjekta (čovjeka) u objekt njegovim djelovanjem proizvedenih i njemu stranih sila.

c) Taj proces jest *klasna borba* u svim »sferama« društva. Klasna borba koja ima različit intenzitet, oblike i putove u povijesno neravnomjernom procesu socijalizma. Poricanje klasne borbe (koja se ne vodi samo na barikadama) može u »izgradnji socijalizma« značiti i mjeru birokratske pacifikacije; ta je pacifikacija moment ideologijskog obmanjivanja. Uostalom, ideologija neklasnih protuslovlja ponikla je na građanskom tlu. Njeno »socijalističko« prihvaćanje pouzdano ukazuje i na mjeru blokiranja socijalističkog procesa. *Klasna* diktatura proletarijata nije nekakav pleonazam: to je jedna od temeljnih Marxovih teza kojom se nastoji izraziti bit revolucionarnog procesa — njegovo poticanje, njegova permanentnost u dugom razdoblju prelaženja od klasnog prema besklasnom društvu. Ali pod odlučujućim utjecajem *klasno osvještenog* proletarijata.

d) Treba i ovdje ponoviti: *subjekt se konstituira vlastitom praksom*. Inače je *objekt!* Posebice objekt birokratske samovolje — čijim se iskušenjima »izgradnja socijalizma« teško odupire.

e) No najveća je povijesna teškoća u tome što je proletarijat, primjereno svome položaju, pretežno povijesni *subjekt u potenciji*. U kapitalističkom društvu i u momentima »izgradnje socijalizma« velike su moći njegove pacifikacije. Njegova blokiranja u područje »potencije«. Niz je zapreka oslobađanja te potencije u efektivnu moć promjene društva i samopromjene subjekta. Sva zakonodavna, partijska i, općenito, ideologijska briga za subjekta

— čak crkveno ortodoksijska idealizacija proleTERSKE ljudskosti — ima svoje granice. Granice su u tome što proletarijat ne govori i ne djeluje *izravno*: njegove potrebe i interesi, kao osvještene potrebe, teško se probijaju. *Proboj* ne može doći izvana. On je moguć jedino iznutra. Iznutra pokrenut, ne može se drukčije razvijati nego kao *klasna borba*. Klasna borba, ili socijalizam, kao permanentna revolucija traži: *prvo*, da se oštrica kritike proletarijata usmjeri prema vani i, *drugo*, prema sebi (Gramsci, Lukacs). Proletarijat je još pred tom zadaćom, kao što je socijalizam pred zadaćom skidanja brojnih nanosa na svojim idejama i na svome konkretnom povijesnom liku.

f) Razvijeni subjekt-objekt odnos u proizvođenju socijalističkog procesa pokazao bi se — pod rečenim pretpostavkama — kao neposredovan odnos revolucionarnog subjekta prema sebi, prema prirodi i prema svim povijesnim bićima u domeni njegove samoosvještene prakse. To bi bila, ipak, Marxova zamisao *slobodne* materijalne i duhovne proizvodnje života.

*

Možda je u tim tvrdnjama o uvjetima oslobađanja subjekta subjektiviteta ipak na djelu »evropocentrička« struktura promišljanja? Ako jest, pitanje je da li ona misaono ograničuje ideju i uvid u povijesnu praksu socijalizma kao praksu slobode. Uostalom, rijetke su partije koje bi prihvatile programatsku i akcijsku radikalnost cjeline stavova o subjektivitetu povijesnog subjekta (proletarijata, radničke klase). Je li u tome otpor nekakvom »evropocentrizmu« ili, pak, nedostajanje snage da se istina vlastitih pretpostavki i prostor *partijskih* ciljeva dovedu u pitanje?

Napokon, što bi u svjetskom procesu socijalizma bilo ono zajedničko, »konkretno opće« — ako ne samooslobađanje čovjeka, radničke klase, naroda. Nema njihova samooslobođenja pod vlašću kapitala. Nema njihova samooslobađanja — kao *trajnog procesa revolucije* — ni pod vlašću partije i države u »izgradnji socijalizma«; nema trajnog procesa prevladavanja subjekt-objekt odnosa u smislu podjele društva na aktivan i pasivan element.

U procesu revolucije povijesni subjekt *sebe proizvodi*. Nje ga — kao subjekta — ne mogu proizvoditi partija i država a da ne dovedu u pitanje vlastitu ekskluzivnost i vlastitu egzistenciju. No možda je i to moguće. Ta mogućnost traži provjeravanje pretpostavke: partija i država mogu izvesti vlastitu radikalnu *samokritiku*, one mogu *sebe* prevladati u ime subjektiviteta radničke klase. Takvu *radikalnu* samokritiku dosadašnja povijest socijalizma *ne poznaje*. Naprotiv, poznato je da takva samokritika izostaje. Zato nam valja ponoviti: samodjelatnost može biti tek pokrenuta

SOCIJALIZAM

izvana. Ona se, međutim, može *razviti* samo iznutra — djelovanjem povijesnog subjekta. Partija i država su ipak sredstva povijesnog subjekta. Bitna i načelno (nužno) prevladiva sredstva, radi *proizvođenja* socijalističkog procesa kao permanentne revolucije. Ali do njihovog ukidanja neće doći odjednom, u nekakvoj dalekoj budućnosti. Stalnost prevladavanja ekskluzivnosti partije i države je na djelu u socijalističkom procesu. Ili toga prevladavanja nema! Rast subjektiviteta povijesnog subjekta — bitan je pokazatelj procesa revolucije i prevladavanja njenih osamostaljenih momenata-strana.